

שלום רוזנברג

פירוש י"ג מדות לר' דוד בן יום טוב אבן ביליה

מבוא¹

במאמרי זה מביא אני בפני הקורא את הפירוש לי"ג מידות שהתורה נדרשת בהן של ר' דוד בן יום טוב אבן ביליה מפורטוגל. על ר' דוד אבן ביליה לא ידוע לנו הרבה². הנתון הכרונולוגי היחידי שאנו יודעים עליו בבירור מופיע בספר *כריאות החיים*, שתורגם על-ידו מרומית בשנת 'אנחס' (=1338). מכאן אנו יכולים לקבוע שהוא חי במחצית הראשונה של המאה הי"ד. אבן ביליה היה מחשובי חכמי פורטוגל, והתעניין בספרות הפילוסופית והמדעית. ביוזמתו תורגמו מערבית לעברית ספרים שונים. מלבד עברית ופורטוגזית ידע גם לטינית. כמשכילים אחרים בני תקופתו היה 'איש אשכולות' ועסק בתכונה, ברפואה, בפילוסופיה, בפרשנות המקרא, בתלמוד ובשירה. משירתו לא נשארו אלא שרידים. מעיזבונו הספרותי פורסם עד עכשיו, למיטב ידיעתי, רק חיבורו *יסודות המשכיל*³. בחיבור זה הוא עוסק ב"ג העיקרים לרמב"ם ומוסיף עליהם י"ג עיקרים נוספים: 'והיו היסודות ששה ועשרים כמנין השם הנכבד, ויתקיים מקרא שכתוב ה' אחד ושמו אחד'. בספר היובל לא' שטראוס פירסם א' פריימן רשימה של חמישים פירושים על י"ג המידות. המיוחד בפירושו של אבן ביליה הוא בניסיון לקשר בין המידות לבין כללי ההיגיון כפי שהיו ידועים לו. אכן, מפתיע הדבר שלא התייחסו כמעט בעלי ההיגיון לשטח החשוב שעמד פתוח בפניהם – יישום הלוגיקה לדיון התלמודי וההלכתי. אף-על-פי שלימוד ההיגיון מורגש בכתביהם של הוגים במאה הי"ג, לא נוצרו, או שמא לא הגיעו לידינו, יצירות רבות בתחום זה. יוצא דופן הוא פירושו זה של אבן ביליה. במבואו לחיבור אומר אבן ביליה שלא מצא אצל אף אחד מחכמי ספרד שקדמו לו פירוש על המידות לפי כללי ההיגיון. אי אפשר להתווכח עם 'לא מצאתי' זה, אולם הדבר טעון ללא ספק בירור נוסף.

- 1 תודתי נתונה לאבי מורי ר' בנציון רוזנברג נ"י, למר אבישי יורם ולגב' גתית הולצמן שעזרו לי בהכנת הטקסט.
- 2 מאמר יחיד הוקדש לו על-ידי נ' אלוני, *ארשת* (ספר השנה של איגוד סופרים דתיים), בעריכת יצחק ורפל, 'ירושלים תש"ד, עמ' שעז-שפו. כפי שמעיר אלוני, שמו מופיע בצורות שונות בכתב-היד: ביליה, בילא, וילא ואף פעם אחת ויליא.
- 3 *דברי חכמים* לאלעזר אשכנזי, מ"ץ 1849, עם תרגום צרפתי מאת שלמה קליין.

ידוע לנו על חיבור דומה: **שערי צדק** המיוחס לרלב"ג⁴. כמו כן מצאנו התייחסויות בודדות ומקורות נוספות. על ביקורת של לוגיקאים על י"ג המדות שומעים אנו בוויכוח התורני עם הפילוסוף בעזר הדת לר' יצחק פולקאר⁵:

ואמנם המתפלספים... כשיתחילו להגות בהגיון, יעלה בדעתם שטות ושגעון, כחשבם כי בתנאי היקש בדת מוצרכים, ואליה נערכים, ולא ידעו כי חומריה וחומרי התושיה משונים, אלה הכרחיים ואלה באפשריים נמנים.

כלומר: בעלי ההיגיון טועים כשהם חושבים שכללי ההיסק התלמודיים חייבים להיות זהים לכללי ההיסק ההגיוניים. אין זה נכון, מפני שהמודאליות של המציאות, 'החומר' בלשון של פולקאר, שונה בשני המקרים. אין זהות בתחום זה בין התושיה, דהיינו, התורה, לבין המתמטיקה, למשל. המדע עוסק בחומר ההכרחי, התורה בחיים השייכים לחומר האפשרי. מכאן:

גם צורות ההקשים שונות, בדרכי התבונות, אלה בדרכי המופת המוחלט נכונות, ואלה לתנאים ההם בלתי פונות. והסכלים האלה יחזו ויתמהו, כי לא ידעו מה הוא, אנן בדין ואינהו בדידהו, כי תורתנו המקודשת בשלוש עשרה מדות בלבד נדרשת. ועל זה ילעיגו על דתנו ויטיחו דברים כלפי חכמינו, ולכן יודחו מקהל ה' ויגורשו, ויעקרו מהבל וישרשו, בשלח יעבורו ויגועשו, ויחרב כחרש כחם וייבשו. כי הם הוציאו דבות על התושיה, מלכה יפפיה, רבתי עליליה.

אכן ביליה היה בן דורו של ר' יצחק פולקאר, ואת פירושו זה אכן ניתן לראות בהקשר זה. לפנינו ניסיון להוכיח שיש דמיון יסודי בין שיטות ההיגיון בשני התחומים. שיטתו של אבן ביליה בפירוש המידות מעניינת במיוחד. הבהרת כל הפרטים הנחוצים להבנת הטקסט היתה דורשת דיון נרחב יותר. אולם, מבלי לפרט, אוסיף שאבן ביליה מצביע על קיומן של מקבילות בין דרכי חז"ל הנראות פרדוקסאליות לבין כללים הגיוניים שונים. אבן ביליה מצביע על כך שה'קל וחומר' הוא ללא ספק מידה הגיונית ברורה, כמו ההיקשים מהתמונה הראשונה, הברורים מתוך עצמם. אולם גם לכלל 'אין ריבוי אחר ריבוי אלא למעט' יש מקבילה בתורת ההיקשים, בהיקש מהתמונה השלישית, שאינו ברור מתוך עצמו ויש להעמידו על היקש בתמונה הראשונה. יש הבדלים חשובים בין גישתו של אבן ביליה לבין גישתו של בעל **שערי צדק**. נדמה שאפשר ללמוד מהן שאבן ביליה חיפש לא הסבר מדויק, אלא דגם מתוך תורת ההיגיון שבו תתקבל תשובה דומה לזו המוצעת על ידי חז"ל.

4 החיבור **שערי צדק** יצא לראשונה לאור בספר **ברית יעקב** ליעקב פיטוסי, ליוורנו 1800, דף 123 ע"ב — 125 ע"א, ולאחר מכן במהדורות של יצחק יעקב בר' זאב וולף וולפינזאהן, ירושלים תרמ"ד. אולם, כפי שכבר העיר ידידי ד"ר בצלאל מנקין הייחוס לרלב"ג מפוקפק הוא. וראה מאמרו של בצלאל מנקין, **עלי ספר**, יד (תשמ"ז), עמ' 55-58.

5 **עזר הדת**, מהר"י יעקב לוינגר, תל אביב תשמ"ד, עמ' 94.

פירושו של ר' דוד בר' יו"ט בן ביליה ל"ג מדות שהתורה נדרשת בהן הגיע לידינו בשלושה כתבי־יד:

כ"י ק: בספריית טריניטי קולג' (קימברידג') R 8.26, סימנו 12600 במכון לתצלומי כתבי־יד של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (להלן: ס'), דף א ע"א — דף ז ע"ב. כתבי־יד זה מכיל את כל החיבור, כתיבה איטלקית, מהמאה הט"ז.

כ"י נ: בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה 2441,4, אוסף אדלר 1500, ס' 28694, כתיבה איטלקית, מהמאה הט"ז.

כ"י פ: בספריית Gaddi (פירנצה) 155/9, ס' 20370, ובו כשני עמודים בלבד (197 ע"ב — 199 ע"ב) מתחילת החיבור, כתיבה מזרחית, נכתב בשנת רמ"ה.

כ"י נ וק שייכים למשפחה אחת. ק קודם לנו ושמר על הביטוי הערבי המקורי: אלנטקי', כלומר, חכמי ההגיון. כ"י נ הוא כנראה זה המתואר על ידי אלכסנדר מרקס במאמרו על קובצי כתבי־יד באוסף אדלר. אלוני מצטט קטעים ממנו, כפי שהועתקו ע"י ב' קלאר מכתבי־יד שהיה בידי י' הלפרין בווינה, ושנכנה להלן ב. כ"י ב איננו זהה עם אף אחד מכתבי־היד הנמצאים בידינו, אולם ברור לנו שהוא שייך למשפחת נק. לעומת זאת, בכ"י פירנצה מצויים שינויים משמעותיים. אולי ניתן לשער שכ"י פירנצה הוא כנראה גירסה אחרת שהמחבר עצמו עשה.

לדאבוננו, כ"י נ ופ מקוטעים. חלק גדול מהטקסט נשאר בכתבי־יד יחיד, כ"י ק, וללא ספק נפלו בו שגיאות. החלטתי להדיר את הטקסט מהדורה אקלקטית, תוך הבאת חילופי הנוסחאות הרלוונטיים. בהתחלה הוספתי את הקטע מכ"י פירנצה, שהוא לרעתי נוסח מתוקן משל המחבר עצמו. רמזתי בטקסט באמצעות סימני שאלה על מספר מקומות שבהם הקריאה היתה מפקפקת. במקום אחד, בהתחלת החיבור, לא הצלחתי לפענח שתי מלים, ואם כי ההקשר ברור, השארתי אותן בסימן שאלה.

פירוש י"ג מדות על דרך חכמת ההגיון

אמר דוד בר' יום טוב המכונה [בן]¹ בילא, ממלכות פורטוגאל²

אמר המחבר: זהו הנקרא ביאור [?] על דרך פילוסופיא, ומהנה אתחיל ואומר: ברוך ה' המצוי במציאות המוחלט מבלי שיקבלו [— — — בעצמו?] הנצחי, המשולל מכל אופני הגופניות, המחדש עולמו בחידוש, נשגב מדעות כל חכמי קדם. המשגיח בפרטים כפי שכלם, המשפיע שפע נבואתו על שלמי השכל, עד אשר נתעלמה נפשם ודבקה באור העליון, כמשה אשר נשלח מאתו ית', להשלים חסרונות הנפשות הצמאות, לשאוב ממי הישועה, וזה באמצעות התורה התמימה אשר קבל מפי הגבורה, מהר ההשגה אשר ירד

1 [בן] בין ק.

2 פורטוגאלי ק. מאמר הנקרא ביאור שלש עשרה מדות על דרך מלאכת הדברי, חברו החכם רבי דוד הקטן זצ"ל פ.

עליו הכבוד האלהי. ואתחיל בפירוש. אמר המחבר³: רצוני לפרש שלש עשרה מדות⁴ שדרש ר' ישמעאל, על דרך מלאכת הדבר⁵. ובטרם שאפרש אותם אומר⁶, כי הסיבה אשר בעבודה הובאתי⁷ לפרש הפירוש⁸ הזה, היא שלא ראיתי ולא שמעתי על אחד מחכמי ספרד⁹ שיתעורר¹⁰ בלבד¹¹ על הפירוש הזה. ואני אומר¹² אולי¹³ סבת¹⁴ העדר הערתם הייתה לפי שעלה ברעיונם¹⁵ שרז"ל¹⁶ לא היו אלנטקי¹⁷, וכי כל משאם ומתנם בתלמוד, לא היתה זולתי בדרכים הויכוחיים¹⁸ בלבד.

ואני לא כן אדמה, ולבכי לא כן יחשוב. כי הנה מצאתי להם ז"ל¹⁹ במקומות רבים מן התלמוד, ידברו דבריהם במלאכת הדבר²⁰. וזה בפרק 'מקום שנהגו' (פסחים נו ע"ב) אשר הכניסו עצמן להגדיר את הפיאה, ואח"כ ביארו חלקי הגדר ההוא. וזה לשונם ז"ל: 'כלל אמרו בפיאה: כל שהוא אוכל, ונשמר, וגדולו מן הארץ, ולקיטתו כאחד, ומכניסו לקיום — חייב בפיאה'. ואחר אשר הביאו חלקי הגדר הזה, באו להם ז"ל לבאר חלקיו, כדי להכיר מהם הסוג והמבדיל. ואמרו: 'כל שהוא אוכל — פרט לספיחי סטים וקוצה. ונשמר — פרט להפקר. וגדולו מן הארץ — למעט²¹ כמהין²² ופטריות. ולקיטתו כאחד — פרט לתאנה. ומכניסו לקיום — פרט לירק'. וזהו דרך בעלי מלאכת הדבר. כי הם גודרים את²³ הדבר, ואח"כ יבארו צורך החלקים המוכרחים²⁴ לגדר²⁵ ההוא. כדמיון זה, הוא גודר הקנין האיכותי בשהוא 'תכונה בנפש, ובבעל נפש מצד שהוא בעל נפש'. ומלת 'תכונה' הוא כלל

- 3 התחלה זו על פי כ"י פירנצה ליתא בק.
- 4 מדות] מדות שהתורה התמימה נדרשת בהם פ.
- 5 הדבר] ב הדברי ק ההגיון פ.
- 6 ובטרם שאפרש אותם אומר] ואומר פ.
- 7 הובאתי] נכנסתי ב נתתי את לבי פ.
- 8 לפרש הפירוש] לפירוש ב.
- 9 מחכמי ספרד] מחכמי הדור וחכמי ספרד פ.
- 10 שיתעורר] אשר נתעורר פ.
- 11 בלבד] ליתא ב.
- 12 ואני אומר] ואמרת פ.
- 13 אולי] כי אולי ב.
- 14 סבת] פ שסבת ק.
- 15 ברעיונם] בדעתם פ.
- 16 שרז"ל] ב ז"ל ק.
- 17 אלנטקי] ק שמר על המילה הערבית. בעלי מופת נ הגיוניים בקיאים במלאכת ההגיון פ.
- 18 בדרכים הויכוחיים] בדברים הויכוחיים הדרשנים ב בדרכי הויכוחים פ.
- 19 להם ז"ל] רז"ל ב.
- 20 במלאכת הדבר] בדרכי מלאכת הדבור פ ממלאכת הדבר, כי הנה דקדקו בין הדברים הנמצאים במאמרות בנושא, ובין הדברים הנאמרים בנושא ב.
- 21 למעט] למעוטי ב לפרט פ.
- 22 כמהין] כמהים נ.
- 23 כי הם גודרים את] פ שהם גדרו ק / את] ליתא ב.
- 24 המוכרחים] המובאים בפ עד כאן כ"י ב.
- 25 לגדר] מגדר פ.

לכל התכונות, טבעיות תהינה²⁶ או רצוניות. ואמרו 'בנפש', הוא כדמיון ההקדמות הראשונות המוקדמות בטבע בנפש האנושית. ואמרו 'ובבעל'²⁷ נפש' — הוא כמו²⁸ המלאכות המעשיות והעיוניות. אמנם אמרו 'מצד שהוא בעל נפש' — זהו²⁹ ההבדל האחרון. שבוזה הבדילו מקנין הבריאות, שאינו לאדם מצד שהוא³⁰ בעל נפש בלבד. ואמרם ז"ל: 'אין מעוט אחר מעוט אלא לרבות' (יומא מג ע"א) — הוא כדמיון השוללת המוסרת³¹ המתחייבת מן המחייבת הפשוטה. ואמנם מה שאמרו 'אין רבוי אחר רבוי אלא למעט' (מנחות פט ע"א) — זהו³² מין ממיני התמונה הג', שהגבול האמצעי נושא בשתייה. ודמיון³³ זה אמרנו: 'כל חכמה עיונית היא נלמדת, וכל חכמה עיונית³⁴ היא כבוד'. ויליד — 'קצת מכבוד הוא נלמד'. וזה בהפוך הקטנה. ומה שאמרו: 'הכופר בכל — פטור', הוא לפי שאין היקש משתי התכונות³⁵ בו — אין צריך שישולל הגבול האמצעי מן הקטן. אבל מה שאמרו: 'מודה במקצת הטענה — ישבע', הוא שיהיה שם גבול אמצעי. אבל לפי שאין תולדה מגדולה חלקית, חייבוהו ז"ל להשבע, לא לפרוע. ולפי זה טענת התובע תונח במקום הקטנה, וטענת הנתבע במקום הגדולה. לפי שמן הנתבע יתילד פרעון או שבועה בעצם. ואם הוא שכנגדו — הוא על המעט. ואמרם ז"ל שהכפירה צריכה להיות ממין הטענה — הענין בזה הוא שהתנגדות אשר על דרך החיוב והשלילה, ענינו שהשולל בא לשלול הנשוא מן הנושא. דמיון זה אמרנו: 'כל אדם חי', שלילתו הוא: 'אין אדם אחד³⁶ חי', לא אמר: 'אין אדם אחד³⁷ אבן'. וחלקם ז"ל 'על דאית ליה משתבע, אם על דלית לה משתבע' (בבא מציעא ה ע"ב) — הוא כמו ההתנגדות על דרך הקנין וההעדר. וזה שכבר נודע, שאין העדר נופל זולתי על מי שדרכו לקבל [הקנין]³⁸. ומפני זה הוצרכו ז"ל להוסיף³⁹ מלות מורות על ההעדר הבא על הקנין. והוא שיאמר: 'שבועה שיש לי, ואין לי בה פחות מחציה' (משנה, בבא מציעא כ ע"א). ומה שחלקו: 'מטלטלי לפלניא כל מאני תשמישי [קנין] — בר מחטי ושערי. כל מטלטלי — אפילו חטי ושערי' (בבא בתרא קנ ע"א). החלוק הזה יובן מידיעת דין הכללית אשר דינה אצלנו דין חלקית, בהיותה בחמר האפשרי. ואמרם ז"ל: 'תחלות קא מפלגי' (סנהדרין ג ע"ב) — המחלוקת הזו הוא תלוי אם למדין

- 26 טבעיות תהינה] אשר תהינה טבעיות פ.
 27 ובבעל] פ בעל ק.
 28 כמו] פ ליתא ק.
 29 זהו] הוא פ.
 30 שהוא] שהוא אדם פ.
 31 השוללת המוסרת] פ המוסרת נ השוללת ק.
 32 זהו] הוא פ.
 33 ודמיון] פ דמיון נ כדמיון ק.
 34 עיונית] סוף כ"י פירנצה.
 35 התכונות] הסברות נ.
 36 אחד] נ ליתא ק.
 37 אחד] ליתא נ.
 38 הקנין] הענין נק.
 39 להוסיף] נ להוכיח ק.
 40 ואמרם ז"ל] ואמנם מה שאמרו הם ז"ל נ.

מהקדמה אחת, אם לאו. כי הסובר שאין דורשין 'תחלות', טענתו היא שאין היקש בהקדמה אחת. נמשך בזה אחר מאמר האומר: 'אין גזירה לחצאין'. והסובר שדורשין 'תחלות', טענתו היא כי אעפ"י שהיא הקדמה אחת — תדין לגזרה בפני עצמה, שיתכן שיצדק או יכזב.

ואמרם ז"ל: 'כל מקום שאתה מוצא שניים חולקים ואחר מכריע — הלכה כדברי המכריע' (שבת לט ע"ב), וזהו לפי שיתכן שלא יהיה א' מהם, ואולי יהיה דבר אחר. דמיון זה שיאמר אומר: 'זה החשבון הוא יותר', ואחר ינגדהו ויאמר: 'זה החשבון הוא פחות'. והג' יאמר שזה החשבון הוא שוה. בזה יתכן להיות הלכה כדברי המכריע אך בחלקם בעצם אחד המיוחד בשני חלקים — אין הלכה כדברי המכריע לפי שאין כאן לא מכריע אלא חולק. וההפרש אשר מן⁴¹ 'דעת ג' ובין 'הכרעה שלישית' (פסחים כא ע"א) הוא, כי כאשר תתילד תולדה מקבלת שני ההקדמות, אשר הנשוא והנשוא הם בטבע התולדה — יקרא 'דעת שלישית'. ובזולת זה יקרא 'הכרעה שלישית', ואינה מכרעת — להיות נושא התולדה על עצמו.

וכן מה שחלקו בתחלת פרק 'העור והרוטב', באמרם: 'ר' אליעזר סבר: דון מינה ומינה, מה ביכורים [משקין] היוצא מהם כמותם, אף תרומה נמי, היוצא מהם — כמותם. ומינה מה ביכורים אפילו שאר מינים, תרומה — שאר מינים' (חולין קכ ע"ב). הנה ר' אליעזר ישים הביכורים לגבול האמצעי בסדר התמונה הראשונה. 'ור' יהושע סבר דון מינה ואוקי באתרא: מה ביכורים — [משקין] היוצא מהם כמותם אף תרומה נמי משקה היוצא מהם כמותם⁴², ואוקי באתרא — מה משקים דקדישי בתרומה — תירוש ויצהר [אין, מדי אחרינא לא]. ר' יהושע (סבר) יסדר דבריו בסדר התמונה השנית, אשר הגבול האמצעי נשוא בשתייהן. ולהיות שתי הקדמות חיוביות, ברח מזה ר' אליעזר והסדיר דבריו בסדר התמונה הראשונה.

ואמרם ז"ל: 'תפסת מרובה — לא תפסת' (קידושין יז ע"א), הטעם הוא כי כאשר אמרת בתשובת 'מה הוא האדם הנראה', ב'שהוא חי' — לא הודעת אמתתו מצד היותו אדם בהיות החי⁴³ סוג כולל מדבר ובלתי מדבר אך בהשיבך עליו שהוא מדבר שהיא תפיסה מועטת בצרופ⁴⁴ לסוגו — 'תפסת'. כלומר הודעת אמתתו וכן תמצאם ז"ל ידקדקו בענין הסוגים הקרובים והרחוקים וידינו מזה אסור והיתר. כדמיון זה הוא מה שאמר: 'הנודר מן הירק — מותר בדילועים' (חולין קד ע"א). וזהו אליבא דרבנן, כשאדם אומר לשלוחו: 'צא וקח לי ירק מן השוק, אינו אומר לו: לא מצאתי אלא קטנית אלא לא מצאתי אלא דלועים. אמר להם ר' עקיבא: וכן הדין? והלא האומר לשלוחו: צא וקח לי תבואה מן השוק, כלום אמר לו: לא מצאתי אלא קטנית?⁴⁵ אלא שהדלועים בכלל ירק'. וכאשר יעריין במחלוקתם

41 מן בין נ.

42 אף תרומה נמי משקה היוצא מהם כמותם] נ ליתא ק.

43 בהיות החי] נ בהיותו ק.

44 בצרופ] נ בגדר ק.

45 קטנית] חטים נ.

זה, ימצא דרבנן סברו שהצומח יחלק לג' מינים. הא' הוא הצומח מעצמו, מחמת עפוש היסודות, שאינו שומר [זרעו]⁴⁶. והב' הוא אשר זרעו על הארץ. והג' הוא 'עץ עושה פרי אשר זרעו בו'. ומן הירוע הוא שהדלועים הם תחת 'אשר זרעו בו', ואינו⁴⁷ מן הירק 'הצומח מעצמו', ולכן יאמרו כי הנודר מן הירק מותר בדלועים, ור' עקיבא יסבור שהוא אסור, הואיל והצומח הוא סוג כולל לכלם. ומה שאמרו 'שני כתובים [הבאין]⁴⁸ — כאחד — אין מלמדין' (פסחים כו ע"א), הם הדבור הבטל והבלתי מועיל. וזה כמאמר האומר 'כל אדם [הוא כל החי]⁴⁹ — כי זהו בטל. והבלתי מועיל הוא כמאמר האומר: 'כל האדם הוא קצת החי'.

וככה הם כל דבריהם ז"ל, מובאים על דרך מלאכת הדבר. ואם אינו נזכר. וזהו לפי שהמנהג בספרים אינו נוהג [מנהג]⁵⁰ סדר ההקשים המסודר אצל בעלי מלאכת הדבר, רק הם באים מבולבלים. וזה כמו שתמצא להם ז"ל בתחילת קדוש' ואמרו: 'גמר קיחה — קיחה משדה עפרון...' (קידושין ב ע"א) וכלל דבריהם נוכל להביאו אל סדר ההיקש [הנשוא]⁵¹. ונאמר: 'הכסף איקרי קיחה וקיחה איקרי קניין, א"כ הכסף אקרי קניין'. ואמרם ז"ל: 'חזר הדין לכללו' הוא דמיון ההיקש הסיבובי, אשר יחובר מהקדמות אשר הנושא והנשוא הן מן ההבדלים⁵² והסגולות. ומפני זה תתהפכנה ותשוב התולדה — הקדמה, וההקדמה — תולדה. ואמרם בהרבה מקומות: 'אתה אומר כן, או אינו אלא כך' הוא רמז אל היקש החילוף, אשר יביא לבטל דעת הא' בביטול סתירתו. וסתירתו תבטל בחיובך אליו שקר. וזה כשתסמוך אליה הקדמה גלוית הכוזב. וכסבת זה 'חזר הדין, לא ראי זה כראי זה'.

ואמרם ז"ל 'כל תנאי שאינו כתנאי בני גד ובני ראובן אינו תנאי', ענינו הוא ענין ההיקש התנאי אשר צריך ד' דברים. הא' שיהיה הין קודם ללאו, וזה לפי שאין היקש מקטנה שוללת. והן הנשוא בקטנה, צריך שיעבור אל הגדולה. והב' שיהיה בתנאי כפול, וזה רומז לצורך השנאת המוקדם. והג', צריך שיהיה בדבר שאפשר לקיימו. הכונה בזה, שלא יהיה מחומר הנמנע. והד' שיהיה תנאי בדבר אחד ומעשה בדבר אחר⁵³ כדמיון השמש והיום במין התנאי המתדבק.

ומה שאמרו: 'צאמר כאן כך, ונאמר להלן כך', הוא דמיון ההקש החפופשי. אשר כלל ענינו הוא הפרט ודין על הכלל, בהפך ההיקש הנשואי. וכן תמצאם דקדקו בגבולי הכנוי [?] המובאים במלאכת ההטעאה. והוא אמרם ז"ל: 'כיון שעבר אדם עבירה ושנה בה — הותרה לו. הותרה לו ס"ד אלא, וכו' (מועד קטן כז ע"א). והתימה בזה, בהיות לו מסופק אל מי

46	זרעו] סבר נ שר ק.
47	ואינו] נ ואינו תחת ק.
48	הבאין] המכחישים נק.
49	הוא כל החי] חי נק.
50	מנהג] ממנהג נק.
51	הנשוא] הנשוא נק.
52	ההבדלים] נ ההבדלות ק.
53	אחר] אחר זהו [— —] מדבר א' על דבר אחר נ.

חוזר אם למצוה אם [למצוה], וזה כדמיון האומר: 'כל מה שראה האדם הוא כמו שראהו'. והאדם ראהו אכן — א"כ האדם⁵⁴ הוא אכן. והספק בזה הוא במלת 'הוא' וההטעאה בלשונם ז"ל היא נקראת 'תשובה גנובה'.

ואחר ההקדמות האלה, אשוב לפרש הי"ג מדות בשם המשולל מכל המדות. ר' ישמעאל אומר, ב"ג מדות התורה⁵⁵ נדרשת. דע, כי שם התורה נופל על כל הוראה אשר תורנו ענין אמת, שלא היינו יודעים אותו מתחלה. ולדעת החכם הזה, הוא ב"ג מדות. המדה הא' הוא מקל וחומר. יראה כי הטעם אשר בעבורו פתח החכם במדת קל וחומר, הוא להיותו ממין המושכלות הראשונות, המוטבעות בנפש האדם מתחילת היצירה, לא יצטרך אליהם קבלה ולמוד עיוני. כי הוא מעצמו דן אותם. וזהו אמרם ז"ל: 'אדם דן קל וחומר מעצמו' (נדה יט ע"ב). וזה כאמרנו: אם ראוי לכבד החכמים — כ"ש לבורא הכל. ובהיות המשפט הזה עומד בנפש תמיד, עד שכמעט אין אדם מרגיש ב'דיו לבא מן הדין להיות כנדון' (בבא קמא כד ע"א). אבל אם הדין לא יודע אלא ע"י אמצעי — לא יאמר בו: 'דיו', כי לא יקרא ק"ו אלא הידוע מעצמו במושכלות הראשונות, כגון: הכל גדול מן החלק, ושני דברים השווים לדבר אחד בעצמו — כלם שווים.

המדה הב' — 'מגזרה שוה'. דע כי ג"ש הוא היקש ההמשל הידוע אצל בעלי מלאכת השיר, אשר ענינו הוא לדון מחלק א' על חלק אחר במוחלט דומה לו בשום עניין. וזה כמו שנביט אל הבית, ונראהו מחודש, ונראהו ג"כ מצוייר. ואח"כ נביט לשמיים ונמצאם מצויירים, ונעתיק דין חדוש הבית אל השמים. ונקיש על זה, זה ההיקש החבורי ונאמר: כל מחודש מצוייר. והשמיים מצויירים — א"כ השמים מחודשים. וכל זה בהיקש אל הבית. וכדמיון זה היא הגזרה שוה המצוואה אצלם ז"ל, כאמרם ז"ל: 'אתיא הנה — הנה לג"ש, מה להלן אשה וכתה וכת בתה, אף כאן בתו וכת בתו וכת בנו' (סנהדרין עה ע"א). ולפי דעתי שממין המדה הזאת היא מה שלמדין ז"ל בהרבה מקומות ב'מה מצינו'⁵⁶. ולפי שההיקש הזה הקדמותיו ממין המקובלות, אמרו ז"ל: 'אין אדם דן גזירה שוה אלא א"כ קבלה מרבו ורבו מרבו, הלכה למשה מסיני' (פסחים סו ע"א). ולהיותן בלתי הכרחיות, הרמיו ז"ל: 'אל תהי ג"ש קלה בעיניך' (כריתות ה ע"א). וזה כי כאשר התולדה בלתי הכרחית — אין המשכיל⁵⁷ חייב [בהודאתה], וזלתי אם הוא אנוס 'אנוס תורי'. ובהיות המקובל מצד התורה חזק מן המקובל מצד דברי הנביאים, אמרו: אין למדין ג"ש דברי תורה מדברי קבלה (חגיגה י ע"ב) ו'אין למדין, לגלויי מלתא בעלמא'. וג"ש שהיא 'מופנה משני צדדין' (שבת סד ע"א), הוא החבור שהקדמותיו צודקות באיזה צד שיזדמן, לכן 'למדין ואין משיבין' (נדה כב ע"ב). אך כשאינה 'מופנה משני צדדין'⁵⁸, והוא כאשר תחבור מן החבור, אשר הובא עליו מן המצוייר — 'משיבין ואין למדין'. כי נוכל להשיב עליו, ולומר: אין המשפט בבית

- 54 האדם ליתא נ.
- 55 התורה תורה נ.
- 56 מצינו נ שמצינו ק.
- 57 המשכיל משכיל נ.
- 58 משני צדדין ליתא נ.

עלול באחת מכל אלה העלות, שהן כוללות⁵⁹ מן הבית. אך הסבה היא מקוצרת בעצם הבית, ולא תעבור אותו, בין⁶⁰ על דרך ההמשל ואם יתקיים שזולת הבית מחודש, יהיה עלול במה שבבית. ואותו המשפט לא יעבור לשמיים. וכן 'מופנה מצד אחד' הוא החבור שאחת מהקדמותיו צודקות. ולפי שפעמים אפשר שתצדקנה שתי הקדמות ההיקש, מה שאין כן בהיקש החפוי, הואיל ויחטיא בא', כמו שנודע מאמרם ז"ל 'דהיקשא עדיפא מג"ש' (זבחים מח ע"א). ומה שאמרו: 'אין משיבין על ההיקש' זהו שאי אפשר לנו ללמדו בג"ש. המדה הג' — 'מבנין אב וכתוב א', מבנין אב ושני כתובים'. דע כי 'בנין אב' הוא כנוי אל המקובלות מן האבות והאנשים הכשרים, אשר ראוי לסמוך עליהם, בהיות הענינים המקובלים ההם בלתי אפשר לנו לעמוד עליהם ע"י מופת. ו'כתוב אחד' הוא כנוי על הענין המשולם מאת שני חולקים⁶¹, אשר אחר מחלוקתם, השלימו בענין אחר. והכתב בספר ו'בנין [אב] ושני כתובים' הם רמז אל הנסיונות המחוכרות מן הראשונות והמורגשות. וזה, כידיעתנו שהיין משכר וזה המשפט הוא בנין אב אל שתיית היין. והב' כתובים הם רמז להרגש והשכל. כי ההרגש השיג השכרות כאשר שתה היין פעם אחר פעם. ואז גזר השכל שהשכרות הוא דבר עצמי אל שתיית היין, כי לו היה מקרי — לא היה מצוי על הרב. המדה הד' — 'מכלל ופרט'. הוא בדמיון הסוג והמין. שהסוג כולל המין, והאישים הפרטיים המתחלפים במספר אשר הם תחת המין. ומזה תבין מאמרם ז"ל — 'אין בפרט אלא מה שבכלל' ואין לשאול ולומר: הואיל ואין בכלל אלא מה שבפרט, למה נכתב הכלל? לפי שהשואל הזה אלו נתחנך שכלו במלאכת הדבר, היה יודע ומכיר הצורך שצריך הפרט אל הכלל והכלל אל הפרט.

המדה הה' — 'מפרט וכלל'. המדה הזאת צודקת היא כאשר נכוין לדון מן הפרט על הכלל. וזה כי כאשר נרגיש באדם היחיד — כבר הרגשנו באדם המשולח, לאנושות אשר בכל אדם. כי אם היה בכל אדם האנושות מיוחד ביחיד ההוא — לא היה עובר לזולתו. המדה הו' — 'כלל ופרט וכלל'. ודמיון זה הם: הסוג והמבדיל והמין. כי הסוג הם ב' חלקי המין שבהם יגדר. ולזה אמר: 'אי אתה דן אלא כעין הפרט' והוא רמז אל המבדיל, כי הוא פרט בערך אל הסוג. והמשפט המוחלט אינו כי אם מצד ההבדל, להיותו מודיע עצמותו אשר בעבורו הוא מה שהוא. ומה שאמרו ז"ל: 'כל מקום שאתה מוצא ב' כללות סמוכות זו לזו — הטיל פרט ביניהם ודונם בכלל ופרט' (בבא קמא סד ע"ב). כוונתם בזה, כי כאשר יודמנו לנו שני הקדמות כוללות, ונכוין להוליד משתייהן תולדה, יש לנו לבקש גבול אמצעי שישתווה ביניהם, ונדונם בכלל ופרט כפי מה שהוא, כן ההיקש הנשואי אשר מן הכללי דין על הפרט. וההפרש אשר בין הענין הנלמד בכלל ופרט וכלל, לנלמד ברבוי ומיעוט ורבו, הוא כהפרש אשר בין ההודעה מצד המין, להודעה מצד הסוג. כי ההודעה מצד [המין] היא הודעה קרובה, והיא דבר הנלמד בכלל ופרט וכלל. אך ההודעה אשר היא מצד הסוג, מתדמה אל הענין הנלמד מרבו ומיעוט ורבו, שהוא מרבה אפילו דבר שאינו ממינו. דמיון

59 כוללות] נ כלולות ק.

60 בין] בית נ.

61 מכאן ועד 'כמו שנודיעהו' — סוף המדה הט' — ליתא בכ"י נ.

זה הענינים אשר הם תחת סוג האיכות, אשר תחתיו ד' סוגים, והבריאות הוא תחת הסוג השני, והמתקנות הוא תחת הסוג השלישי. והנה הסוג העליון הזה הוא מרבה אפילו דבר שאינו ממינס. וזהו כדמיון המרבה מן 'ועשית מנורה' (סוכה נ ע"ב) — אפילו של עץ — להיות המתכת והצומח מינין נכנסים תחת הגשם.

המדה הז' — 'מכלל שהוא צריך לפרט, ומפרט שהוא צריך לכלל'. ידוע שהכללים צריכים אל הפרטים, להיותן נמצאים. וזה שמן הידוע הוא, כי אין חוק לשכל מלבד הפרטים הרמוזים אליהם. ובמצאות המין האחרון נדע שיש שם החי. והפרטים צריכים אל הכללים כדי שיהיו מושכלים. כי כשכבר נודע כי השכל אינו לוקח הדברים אלא [?] מופשטים בעצמו, והוא שולל מן החומר כלל הפרטים המורגשים.

המדה הח' — 'דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל לא ללמד על עצמו יצא, אלא ללמד על הכלל כולו יצא'. והוא ללמוד שכל חי מתנועע.

המדה הט' — 'כל דבר שהיה בכלל, ויצא לטעון [טעון] אחר שהוא כענינו — יצא להקל ולא להחמיר'. וזה בדמיון המדבר, שהוא נכלל בחי ויצא לטעון [טעון] אחר שהוא כענינו — כמו שנודיעהו באשר הוא חי קונה ומונה — יצא להקל ולא להחמיר. כלומר להקל ההודעה מצד היות זאת ההודעה ענין מפורסם, ולא להחמיר — כי אין כאן עיון חמור.

המדה הי' — 'כל דבר שהיה בכלל ויצא לטעון [טעון] אחר שהוא כענינו — יצא להקל ולהחמיר'. וזה כמו האדם הנכלל בחי, ויצא בלי⁶² גדר — והגדר בחי מדבר מת, יצא להקל ולהחמיר כלומר יצא⁶³ להקל הלימוד על המתלמידים, ולהחמיר על המעיינים. כי על האמת הגדר הזה צריך עיון. וזה שכבר נודע שהגדר הוא דבר א' מודיע אמיתת הדבר בדברים שאינם יוצאים מעצמו. וידוע, שאין ה'מת' מבדיל אחרון שידיע אמתת האדם מצד שהוא אדם. ואם יאמר אומר שבא להבדילו מן המלאך, וא"כ במה יבדילהו מב"ח הואיל והם נכללים ב'מת' ואם יאמר אומר כי ב'מדבר'⁶⁴ הבדילהו מב"ח, א"כ באמרו: 'חי' ממה הבדילהו? כי הנה יאמר 'חי' על המלאך, כיון שהוא צריך אל מתמיד מציאותו.

המדה הי"א — 'כל דבר שהיה בכלל, ויצא לידון בדבר החדש אי אתה יכול להחזירו לכללו, עד שיחזירנו הכתוב לכללו בפירוש'. ודמיון זה הוא באיכות קלי ההסרה, שהם תחת הסוג העליון, הכולל אותם ואת קשי ההסרה. ויצא מתורת איכות, לידון בדבר החדש, שהוא רמז אל האיכות קלי ההסרה מצד היותו מתחדש לשעתו. ואמרו: 'אי אתה יכול להחזירו לכללו', רצה בזה⁶⁵: אי אתה יכול להשיבו אל איכות, שישאלו עליו במלת 'איך', עד שיחזירנו הכתוב לכללו בפירוש, והוא שיהיה האיכות ההוא מוחזק בו בטבע מתחילת היצירה. כי בזה יהיה מפורש לשאול עליו במלת 'איך'.

המדה הי"ב — 'דבר הלמד מענינו, ודבר הלמד מסופו'. לפי דעתי ש'הדבר הלמד

62 בלי' נ כל ק.

63 להקל ולהחמיר כלומר יצא' נ ליתא ק.

64 ב'מדבר' המדבר נ.

65 בזה ליתא נ.

מענינו' הוא משל ההודעה מצד הרושם, שהוא ענין נוסף, להיותו בלתי מודיע אמתת הדבר. אמנם ה'דבר' הלמד מסופר', היא ההודעה מצד המבדיל, שהוא סוף כונת מציאות האדם שבסיבתו הוא מה שהוא, לא מצד היותו שוחק. ומן המדה הזאת הוא מה שאומרים ז"ל⁶⁶: 'דרשינן סמוכין' (ברכות י ע"א), 'יילמוד עליון מתחתון ותחתון מעליון' (בבא מציעא צה ע"א).

המדה הי"ג — 'שני כתובים המכחישים זה את זה, עד שיבוא הכתוב השלישי'⁶⁷, ויכריע ביניהם'. וזה כמו ב' סוגים שאין האחד תחת האחר. כי זהו מה שמכחישים זה את זה, כמו העצם והאיכות. כי העצם אינו צריך לנושא, מה שאין כן באיכות⁶⁸. והכתוב הג', הוא רמז אל המציאות אשר אינו עצם ולא מקרה, וזה שאם היה עצם — לא היה מציאות אל המקרה. ואלו היה מקרה — לא היה מציאות אל העצם מבלי מקרה. ויכריע המציאות ביניהם. כלומר בין העצם והמקרה, להיותם נמצאים. עם היות המציאות אל העצם חזק מהמציאות אל המקרה.

תם

- 66 ז"ל רבים נ.
67 שיבוא הכתוב השלישי שיבא המכריע והוא הכתוב השלישי נ.
68 באיכות לאיכות נ.